

Het ‘vrije’ lichaam in beeld

Naar aanleiding van de foto's van Lieven Nollet

« Tonen *wat niet wordt gezien* ! » Op het eerste gezicht is dit de originele aanpak die de kunstenaar ons voorstelt die het waagt het gevangeniswezen binnen te dringen. Hij is de getuige die binnengaat en weer naar buiten komt, de interface tussen wat zich binnen en buiten afspeelt, die met getuigenissen ter ondersteuning terugkeert met het bewijs dat deze wereld bestaat en hoe hij bestaat ; een soort omgekeerde mythe van de grot¹ waarvan de gevangenen eerder zullen zeggen dat hij als functie heeft te « tonen *wat we beleven en wat we zijn* ! ».

« Hij toont *wat we zien* ! » Het is daarentegen de eigenaardig paradoxale opmerking die professionele werkers uit het gevangeniswezen maken wanneer zij geconfronteerd worden met de foto's van Lieven Nollet. We kunnen meteen begrijpen dat de reflectie zal draaien om een *Fenomenologie van de perceptie*². Wat is er inderdaad meer paradoxaal maar tegelijk ook zuiverder dan te *tonen* wat *gezien* wordt, of juist wat *niet gezien* wordt. In elk geval vestigt deze methodologische hypothese er de aandacht op dat het « geziene », niet te verwarren met het « zichtbare », in de lijn ligt van een beweging die we als projectie kunnen bestempelen. Een magisch fenomeen, aan de basis van het psychisch leven waar het reële, geraakt door het juk van het denkbeeldige, niet meer is wat het is³. Als de kunstenaar ons moet tonen wat we zien of niet zien, is dit omdat precies dat wat we zien zich niet beperkt tot het reële of, beter, omdat het reële misschien niet zo *zichtbaar* is. Bovendien - nieuwe paradoxale formulering ! – moet deze projectie ook van buitenaf – de kunstenaar – kunnen komen en legt ze er de nadruk op dat dit mechanisme, meer dan een beweging van binnen naar buiten, een fundamentele neiging is om equivalenties te creëren tussen de interne wereld en de externe « realiteit ».

Het is zonder twijfel ditzelfde projectiemechanisme dat de uitwisselingen tussen de fotograaf en zijn modellen regelde. Zoals hij het ons uitlegde : « wanneer ik daar ben, zijn ze niet meer dezelfde ». We haastten ons hem te antwoorden dat dit evenzeer geldt voor de psycholoog wanneer hij zich tegenover dezelfde personen bevindt. Deze vaststelling van *wijziging door aanwezigheid* is zeker het fundamentele postulaat van de fenomenologie maar tevens van alle psychologie. We kennen het beroemde raadsel van de boom die omvalt in een bos waarin zich niemand bevindt, en of we dan kunnen weten of hij ook dan geluid maakt, aangezien er toch niemand is om het te horen. Dit is ook van toepassing op de gedetineerde : is de persoon in de gevangenis een persoon ? Bestaat hij, aangezien er toch niemand is om hem te *zien* bestaan ? Wanneer Lieven Nollet gedetineerden tegenover zich heeft en ze fotografeert, zorgt hij er dan niet voor dat een of andere existentie of identiteit opduikt die zonder zijn « getuigenissen » anders niet zouden bestaan ?

Er is volgens ons een vrij logische evolutie in de ontwikkeling van Lieven Nollet, die er voor dit tweede opus in bestaat portretten van gevangenen te presenteren. Na zich vroeger met

¹ Plato. (1950). *La République VII*, In *Œuvres complètes*. Paris : Gallimard, La Pléiade.

² Merleau-Ponty. M. (1945). *Phénoménologie de la perception*. Paris : Gallimard.

³ Sami-Ali. (1970). *De la Projection*. Paris : Dunod.

de architectuur, de ruimte en het domein van de gevangenen van België⁴ te hebben beziggehouden, heeft nu een « concentratie- » beweging plaats, die het objectief van het fototoestel op het lichaam richt en in het bijzonder op het gelaat wanneer er sprake is van de kunst van het portret. Wanneer hij het gezicht « te lijf gaat », is hij er zich misschien niet van bewust, maar hij raakt aan de diepste en verste randen van de identiteit. De identiteit van de gefotografeerde gedetineerde, maar ook die van de *vreemdeling* die de gevangeniswereld niet kent en deze foto's *zal zien*. Vreemdeling, het woord is op z'n plaats want het is wel degelijk tegenover het vreemde dat men geconfronteerd wordt met zijn portret zoals met dit van ieder ander persoon. Het gelaat is inderdaad die dubbelzinnige en paradoxale plaats waarop het zelf en het niet-zelf, de identiteit en het identieke, de « hetzelfdeheid » en het verschil worden uitgedrukt. Wanneer een kind op de armen van zijn moeder wordt geconfronteerd met zijn door een spiegel weerkaatst spiegelbeeld, is het gezicht dat het kent, dat het ervaart als zijnde het zijne, dat van zijn moeder, en het is zijn eigen gezichtje dat een bron is van *verontrustende vreemdheid*⁵. Net zoals voor de mythische Narcissus, wordt precies vanuit dit vreemde anders-zijn de identiteit geboren, die voor altijd gemerkt wordt met dit *vreemde* gevoel van *zelf zijn*⁶.

In de gevangenis wordt het fenomeen nog verder doorgedreven, want als de identiteit met het anders-zijn wordt gemerkt, lijkt het passend op te merken dat de gedetineerde precies van dit basisverschil wordt afgesneden door de omheiningsmuren. Het is juist op dat moment dat het werk van de fotograaf fundamenteel identitair wordt, aangezien zijn portretten van gezichten die bijna als smokkelwaar de gevangenstralies passeren, zich tenslotte in de blik van de ander gaan weerspiegelen. We kunnen ons zelfs afvragen of het beeld de identiteit van de persoon bij momenten niet méér overbrengt dan het lichaam zelf en, in een nieuwe *gekke paradox*, of de identiteit van de persoon zich niet méér in het beeld situeert dan in het reële. Het denkbeeldige lijkt dan meer « reëel » dan iets reëels dat meer « denkbeeldig » wordt dan iets denkbeeldigs. Het gaat er zeker zo aan toe met die *gedetineerde* wiens portret in de centrale hal van de Instelling van Sociaal Verweer van Paifve hangt en die al enige maanden geleden is overleden. Deze *man* bestaat vandaag misschien méér dan in de tijd dat hij zich in zijn cel begroef. Een mooie lange neus ; de juiste compensatie !

Vertrokken bij het gelaat, komen we nu bij het lichaam ! In het kader van de doctoraatssthesi die wij aan de Universiteit van Luik uitvoeren, is *Het lichaam van de gedetineerde* zeker de hoeksteen van onze research. Inderdaad kwam het lichaam voor ons, gevangenisclinici, vlug in aanmerking als een studietheema dat zich spontaan opdroeg. Reeds Foucault toonde subtiel aan dat de grote evolutie van de « praktijk » van de opsluiting waar te nemen was in het begrijpen van het « lichaam van veroordeelden »⁷. Terwijl dit lichaam in de 18^e eeuw gefolterd en gekerfd werd, wordt het nu onder toezicht geplaatst en onderworpen. We hebben kunnen opmerken dat deze « afkeuring » van het eigen lichaam via de tijd en de ruimte plaatsvindt. Wanneer de kunstenaar ons het lichaam van de gedetineerde toont, toont hij ons ook een bijzondere ruimte en tijd. Zeker, het fotografisch principe biedt, op zich alleen, een versterkte tijd en ruimte, maar het lijkt ons een heel bijzondere dimensie te bevatten wanneer de foto achter de tralies is genomen.

De tijd in de gevangenis is « bevroren » en paradoxalerwijs constant in het centrum van de aandacht van de gedetineerde. Inderdaad, reeds vanaf de eerste momenten van opsluiting ziet

⁴ Nollet. L. (2005). *Inside : Prison en Belgique*. Tielt (België) : Lannoo.

⁵ Freud. S. (1919). *L'inquiétante étrangeté*. Paris : Gallimard.

⁶ Sami-Ali. (1977). *Corps réel, corps denkbeeldig*. Paris : Dunod.

⁷ Foucault. M. (1975). *Surveiller et punir*. Paris : Gallimard.

de nieuwe gevangene hoe hem een heel georganiseerde temporaliteit wordt toegewezen die aan zijn volledige detentie een bepaald ritme zal geven en het hem mogelijk maakt zich een tijdslijn van zijn gevangenschap voor te stellen. Deze kennis van de temporaliteit zal hem helpen om verschillende speculaties te overwegen en een eventuele uitgaansdatum onder voorwaarden in te schatten vooraleer het einde van de uitgesproken strafmaat te bereiken. De gevallen van levenslange gevangenisstraf zien de onvolkomenheid van de temporaliteit nog wat verder doorgedreven worden, aangezien men dan een superpositie waarneemt van de *temporaliteit in de gevangenis* en wat de *vitale temporaliteit* zou kunnen genoemd worden. Tenslotte zullen we niet nader ingaan op het lot van de geïnterneerde gedetineerden die ontoerekeningsvatbaar werden verklaard voor hun daden en voor wie er geen temporele opsluitingslimiet bestaat... Naast deze temporele organisatie wordt de tijd ook « stilgezet », zoals de talrijke, systematisch stilstaande uurwerken in de gevangenis getuigen. Men treft hier een punt van overeenkomst aan met het fotografisch principe en de gevangenis dat bestaat in de *opshorting* van de tijd.

Hetzelfde geldt voor de gevangenisruimte die geen beweging van toe-eigening of appropriatie toelaat die, zoals de ethologie doorheen de studie van territoriumdieren het ons herhaaldelijk bij analogie heeft laten zien, essentieel is voor de ontwikkeling en de kwaliteit van de geestelijke gezondheid van elke persoon. Hier in de gevangenis richt de gedetineerde zijn « thuis » in in een cel, een zo objectieve en banale plaats dat een beweging van « subjectivisering » er quasi onmogelijk wordt gemaakt.

Deze zo bijzondere verhouding ruimte-tijd, waarvoor we niet de tijd (!) hebben om ze meer in detail te onderzoeken, zal een specifieke *ritmiek* bepalen die de lichamelijke en existentiële realiteit van de opgesloten persoon vorm geeft en materialiseert. De gevangenisorganisatie wordt gekenmerkt door een ritmiek met een subjectiviteit zonder subject ; al het imaginaire moet plaats maken voor strengheid, objectiviteit en stereotype herhaling. Deze specifieke ritmiek als achtergrond is waarschijnlijk het vermogen tot beheersing van *haar* temporaliteit en *haar* ruimtelijkheid die de *persoon* van de *gedetineerde* onderscheidt.

Wanneer we de tijd (en de ruimte) genomen hebben om deze vragen uitvoerig te behandelen, is dit om opnieuw en nog sterker terug te komen op de essentiële vraag van het lichaam. Want inderdaad zijn deze bijzondere temporaliteit en ruimte, en vandaar deze bijzondere ritmiek, van dien aard dat ze een weerslag hebben op het *gevangen lichaam* van een *gevangen persoon*. Een lichaam dat, beroofd van zijn fundamentele herkenningspunten, dit verlies van subjectiviteit ondergaat waar het *denkbeeldige* en de *identiteit* vervangen worden door het *banale* en het *identieke*.

Laten we nu proberen duidelijk te maken waarin deze reflectie de kwestie van de *vrijheid* ‘tussen de regels door’ plaatst. Wanneer we zonet zagen dat het lichaam in de gevangenis ruw op de proef gesteld wordt, is het *in fine* wel degelijk de vrijheid waar constant sprake van is. Inderdaad, welke andere vraag stelt immers het werk van een kunstenaar die de opsluitingsvoorwaarden weergeeft ? Kan men, om terug te komen op de vragen die ons bij het begin van deze tekst bezighielden, zich op dezelfde wijze voorstellen de identiteit van de gevangene, of van elk ander individu trouwens, nader te onderzoeken, zonder onze toevlucht te nemen tot de kwesties van de *vrije wil*, de mogelijkheid om *keuzes* te maken en de wil/bekwaamheid om deel te nemen aan een persoonlijk *project* ? De gevangenis is dus die plaats waar de vrijheid in de kleinste uithoeken waar ze zich schuilhoudt moet opgespoord worden. En het is volgens ons een van de onbetwistbare eigenschappen van de foto's die ons in dit boek worden gepresenteerd. Door deze vrijheidsliefde die de gevangensmuren

uitwasemen intuïtief te begrijpen, komt de kunstenaar ertoe, misschien nogmaals zonder het echt te weten, enkele *momentopnames* van vrijheid onder de gedetineerden te verspreiden. Een vrijheid van het beeld, een vrijheid van het lichaam, een « kortstondige vrijheid » ! Het is om die redenen dat het werk van Lieven Nollet volgens ons een echte *praxis* van de vrijheid is, die zich ongetwijfeld gedraagt als dat wat psychotherapie – een heel complex woord binnen het gevangenis milieu – kan genoemd worden.

Jérôme Englebert
Universiteit van Luik
Instelling van Sociaal Verweer te Paifve